

«QUID EST ERGO TEMPUS?»: DE SANT AGUSTÍ A WITTGENSTEIN

Victòria CAMPS

Sant Agustí era el filòsof d'en Pep Calsamiglia. Una dèria que avui trobem intempestiva i anacrònica (com, finalment, han de ser les dèries), una passió de joventut, en el seu cas, a la qual restava absolutament fidel. Qualsevol problema filosòfic, qualsevol pensament podia ser explicat des d'un passatge de sant Agustí, rebent així una interpretació insospitada i diferent, com ho era també el pensament de Calsamiglia: original i suggestiu a còpia de ser desconcertant. Un dels fragments que més li agradaven (i del qual va fer el tema d'una de les seves darreres conferències) és aquell de les *Confessions* on sant Agustí es demana quina és la naturalesa del temps. Més d'un cop n'havíem parlat tot recordant el comentari que en fa Wittgenstein a les *Investigacions Filosòfiques*. En homenatge a la memòria sempre present de Pep Calsamiglia, vull donar forma ara a algunes de les reflexions suggerides pel text del filòsof vienès, text que, al meu entendre, planteja una qüestió cabdal de la filosofia anomenada analítica: la naturalesa del llenguatge i dels problemes filosòfics.

Em refereixo al text següent: «Diu sant Agustí a les *Confessions*: "Quid est ergo tempus? si nemo ex me quaerat, scio; si quarenti explicare velim, nescio". Això no es podria dir d'una pregunta de la ciència natural ("¿quina és la gravetat específica de l'hidrogen?"), per exemple). És quelcom que sabem quan ningú ens ho pregunta, però que deixem de saber quan ho hem d'explicar, car és quelcom que cal *recordar*. (I, naturalment, és quelcom que, per una o altra raó, és difícil de recordar)» (*Pb. U.*, pàrr. 89; cf. *The Blue and Brown Books*, pp. 26-27 i 106-109, Blackwell, 1958). La meua intenció és relacionar aquests textos amb altres del *Tractatus* i dels *Notebooks* on Wittgenstein dona una resposta a l'enigma del temps, per tal de mostrar com la crítica al llenguatge metafísic no significa, en Wittgenstein, un rebuig de la metafísica, ans, al contrari, un intent de fer veure l'especificitat d'aquest llenguatge.

La perplexitat de sant Agustí és típicament filosòfica perquè la pregunta *quid est ergo tempus?* no té cap resposta clara i concreta. I els filòsofs analítics diuen: si la pregunta no té resposta és que està mal formulada, és una pseudo-pregunta lògica o gramaticalment mal construïda o construïda amb variables mancades de valor de veritat. Wittgenstein, però, no s'atura aquí,

no diu que la pregunta no estigui ben formulada, sinó més aviat que ha estat *mal entesa*. Perquè el llenguatge no és tan senzill com sembla, i el filòsof en sol fer un ús atípic que embolica la troca del pensament en comptes d'aclarir-lo o, si més no, d'enriquir-lo.

Una pregunta com la que preocupa sant Agustí expressa, segons Wittgenstein, una *incomoditat mental*. Fixem-nos bé en aquesta expressió al meu entendre típica del que Wittgenstein demana a la filosofia. La pregunta pel temps és incòmoda perquè creiem que el temps és mesurable, però ¿com es pot mesurar el passat que ja no és, el futur que encara ha de venir o el present que és un instant mancat d'extensió? «Mesurar»: un mot enganyós, ambigu, com la majoria dels noms emprats pel llenguatge. Mesurem l'espai i mesurem el temps, però no ho fem de la mateixa manera: l'espai resta immòbil mentre que el temps és constant esdevenir. D'una altra banda, no preguntem tampoc el mateix quan diem què és el temps?, que quan ens demanem què és un planeta? o què és l'hidrogen? Ni totes les paraules tenen la funció d'anomenar ni tot el que semblen noms ho són. Chomsky diria que l'estructura superficial de les frases és a vegades la mateixa, però no ho és l'estructura profunda. Wittgenstein descobreix en els diferents usos possibles dels mots i de les frases una diferència «gramatical» (ententent per gramàtica «allò que ens diu què és cada cosa»; ens ho diu fent ús del llenguatge, no definint les paraules, com després veurem). Per això, la pregunta: Què és el temps? no s'ha d'entendre com una qüestió científica ans gramatical: no inquireix sobre la naturalesa dels fenòmens (el temps no és un fenòmen), sinó que pregunta *com parlem dels fenòmens*. És una pregunta metalingüística. En preguntar-nos què és el temps no cerquem una definició, la descripció d'una essència. Aquesta fóra la conseqüència d'una concepció estàtica, descriptivista, del significat, que no és, evidentment, la que sosté el Wittgenstein de les *Investigacions*. Les paraules —ens diu— no signifiquen una idea o un concepte que hem d'esbrinar: el significat el determina l'ús, el funcionament estipulat pels diferents «jocs de llenguatge». La paraula «temps» no constitueix cap excepció: té diversos significats segons el context en què situem el concepte quan parlem o quan escrivim. Wittgenstein està criticant aquí una mala comprensió de la pre-

gunta de sant Agustí: la que la vol entendre com la recerca de les propietats necessàries i suficients per definir el temps, i.e., el temps té una sola direcció, un esdeveniment no es pot repetir, etc. Cap d'aquestes explicacions no satisfà la curiositat filosòfica.

Per tal de canviar el sentit de la resposta, caldrà assumir dues coses més o menys explicades fins ara: 1) el temps no és una entitat científica, definible, com ho són l'aigua o els mamífers; 2) no cerquem una definició ans una explicació sobre la nostra manera de parlar. A la tesi kantiana que el temps és una forma de la nostra sensibilitat, Wittgenstein li dóna una versió lingüística: el temps és un "protofenòmen" que vol dir la manera que tenim de parlar dels fenòmens, no n'hi ha cap de pensable ni expressable fora del temps; la temporalitat ens envolta i omple el nostre llenguatge mostrant, així, mitjançant el llenguatge, que som éssers fatalment contingents i limitats, que naixem, creixem i morim, canviem, esdevenim i deixem de ser.

Només una manera de parlar? ¿És la temporalitat una condició necessària, una condició de possibilitat, del nostre joc de llenguatge (val a dir, de l'únic llenguatge que tenim), del fet que som éssers parlants? ¿Podem dir, doncs, que el temps és, com la lògica en el *Tractatus*, un transcendent: condició de possibilitat del llenguatge sobre la qual no es pot dir res? La pregunta per la naturalesa del temps és un enigma, no té resposta. ¿Haurem d'acceptar, doncs, com sembla proposar el mateix Wittgenstein, que l'enigma no existeix, que el dubte es dissol en la seva manca de sentit? Potser sí que el silenci és l'única resposta que dóna el *Tractatus* a les qüestions més «transcendentals» de l'existència. Però el *Tractatus* no és l'última paraula del seu autor, home d'innegable esperit filosòfic precisament perquè mai no tingué vocació acadèmica de filòsof. La terapèutica intentada mitjançant l'anàlisi del llenguatge no és equivalent a la negació de la filosofia. No es tracta de negar-la, sinó —com ha dit Ferrater Mora— de canviar de marxa. Les preguntes han envellit o s'han esclerotitzat; en comptes d'expressar admiració o curiositat, s'han fet ressò d'obscurs interessos acadèmics: refutar el contricant, vèncer l'enèmic, dir quelcom brillant, competir en lloc de combatre el que no ens agrada ni ens pot satisfèr. Tot això ens ha fet perdre la memòria del fet que la tasca

del filòsof hauria d'anar per un altre camí. I és el que Wittgenstein ens vol recordar: cal tenir imaginació per a entendre les preguntes altrament; cal sentir una incomoditat mental davant qüestions desconcertants com ara: Què és el temps? Cal, sobretot, acceptar i assumir la incomoditat que ens produeix aquesta manera de parlar que ens mostra —sense dir-ho— què som.

En comentar la pregunta de sant Agustí, a Wittgenstein no el preocupa gens el problema concret del temps; el preocupa el problema del llenguatge metafísic. Aquest, ens vindrà a dir, no es regula segons la mateixa «gramàtica» que regula el llenguatge corrent, el que parlem cada dia. En el *Tractatus* s'havia establert que la metafísica era inefable, una intenció de sentit fora de l'abast d'un llenguatge lògic i finit. Ara bé, que la metafísica no es pugui explicar com qui explica com se solidifica l'aigua o com es reproduïxen els mamífers no vol dir que les preguntes pròpies de la metafísica no ens diguin res. El llenguatge metafísic remet a allò místic, intencionadament silenciós en el *Tractatus*, però més explícit en unes quantes pàgines dels *Notebooks*, i que la teoria dels jocs de llenguatge ens permetrà veure des d'una perspectiva diferent.

Segons la concepció del món del *Tractatus*, el temps i l'espai són dos aspectes de l'estructura lògica que ens constitueix i ens envolta: coneixem el món i ens coneixem nosaltres mateixos en el temps i en l'espai, com ens diuen les lleis fonamentals de la lògica —el principi d'identitat i de no contradicció expressen el nostre condicionament espacial i temporal: una cosa no pot ser i no ser *al mateix temps* i *sota el mateix aspecte*. No podem parlar del temps com a totalitat closa, de la mateixa manera que ens és impossible abastar la totalitat de l'espai. El temps és un procés finit comparable només a un altre procés també finit (el funcionament del cronòmetre, per exemple); no hi ha cap altra manera de descriure el decurs temporal (cf. *Tractatus*, 6.361).

No sabem què és el temps «en sí». La perplexitat de sant Agustí ens en recorda d'altres ben antigues, com la del Menó platònic que s'exclama: «He parlat centenars de vegades sobre la virtut, he discutit sovint el tema davant de molta gent, i molt bé, o jo m'ho penso. Ara, però, no sabria ni dir què és» (*Menó*, 80b).

Preguntes sense resposta; la solució de l'enigma rau en la seva dissolució, val a dir: no hi ha

enigma. Així ho escriu Wittgenstein, literalment. Vol dir amb això que aquestes preguntes són bestieses? No ho creiem. Wittgenstein tan sols ens fa veure que la pregunta no és científica —no és de fet una pregunta sobre «la naturalesa del temps»—, ans *metafísica*, i que cal arribar a copsar el sentit i la intenció que ens vol transmetre.

Fer metafísica és situar-nos en un nivell de llenguatge on no funcionen les regles del joc usual. Cal distanciar-se de la quotidianitat, de les relacions i costums més freqüents, cal encarar el món des d'una perspectiva incòmoda (ja ho hem notat) per tal de sentir estranyesa enfront de les paraules més corrents i usuals. Ara bé, si la pregunta que estem analitzant no és científica, si és metalingüística i cal entendre-la altrament de com entenem el llenguatge corrent, quin significat té?, què ens diu?, quina resposta li escau?, o de quina manera, en quines altres qüestions, es projecta la incomoditat mental que diu Wittgenstein que ens produeix? La limitació imposada per la temporalitat, l'anhel d'eternitat, són els problemes desvetllats per la incògnita què és el temps? La temporalitat, l'esdevenir i el deixar de ser ha estat i és una font constant de preocupació filosòfica. Evidentment, l'enigma és aquest. Però l'enigma —continua dient Wittgenstein— no es resol postulant la pervivència eterna de l'ànima: «¿És que se soluciona algun enigma perquè jo continuï vivint eternament? ¿Aquesta vida eterna no serà potser igual d'enigmàtica que l'actual? La solució de l'enigma de la vida *en l'espai i el temps* es troba fora d'espai i temps. (No són pas problemes de la ciència natural els que s'han de solucionar)» (*Tractatus*, 6.4312).

La postulació de la immortalitat de l'ànima seria, així, la típica resposta que no ha copsat el sentit o l'estil diferent de la pregunta; la resposta de qui no sap sortir de l'espai i el temps i només pot entendre l'eternitat (que és del que es tracta) com la prolongació indefinida del procés temporal. No, per Wittgenstein, l'anhel d'eternitat no pot ser anhel «d'infinita durada temporal». L'eternitat transcendeix el temps: és *intemporalitat*, que vol dir, *viure el present* que és atemporal, etern.

Sobre aquest punt, Wittgenstein s'esplaia (bé que confusament i crípticament) en el *Diari*: viure el present —escriu—, viure fora del temps

és ser feliç, independent de la vida i de la mort. És cert que no podrem alliberar-nos del destí, ni sentir-nos del tot independents de forces alienes; no obstant això i malgrat la misèria definitiva de l'existència, podem i hem d'aspirar —és una exigència ètica— a la felicitat. Com? La contesta de Wittgenstein ens recorda Spinoza: la felicitat s'atansa mitjançant una «vida de coneixement», val a dir, no cercant una altra finalitat que la vida mateixa, la vida, però, que transcendeix la seva mateixa temporalitat.

(Com diu tant bellament, el *Cant Espiritual* de Joan Maragall:

Aquell que a cap moment li digué: "Atura't"
sinó al mateix que li dugué la mort,
jo no l'entenc, Senyor: jo, que voldria
aturar tants moments de cada dia
per fè'ls eterns a dintre del meu cor!...
O és que aquest "fè etern" és ja la mort?)

La proposta ens agrada, però és viable? Aquesta idea d'eternitat, l'única que sembla que estigui al nostre abast, és realitzable? Dir d'una altra manera: ¿com podrem assolir l'autodomini que això suposa?; cenyint-nos més a l'exigència de Wittgenstein: ¿és possible viure «en l'etern i no en el temps»?; ¿com es fa per «oblidar» l'esclavatge de la temporalitat? (cf. *Diari*, 6.7.16-8.7.16). Wittgenstein sembla reconèixer que l'actitud és, sí, possible, però intransferible, incomunicable, mística. L'actitud de qui no renega del passat, ans en vol mantenir la memòria que li cal per tal de seguir confiant en el futur. Viure el present feliçment potser vol dir poder i voler omplir-lo dels records que ens estimulen a projectar un futur desitjable. Aquest ús de la memòria fou per Epicur la prova de l'autosuficiència humana; Spinoza prescriví el coneixement de les causes com a mètode per saber què és més útil per a construir un futur digne; Nietzsche entenia l'acceptació del present, de la vida, com una voluntat d'etern retorn. I no seria massa difícil trobar d'altres pensadors que s'expressaren de manera semblant. Ortega, per exemple, recull la definició que de l'eternitat donà Boeci (*interminabilis vitae tota simul ac perfecta possessio*): «existir de modo que en el presente se esté viviendo, a la vez, todo el pasado y se esté viviendo todo el futuro, es precisamente lo que se llama eternidad» («O Século», O.C., VII, p. 498).

Finalment, i retrobant el nostre punt de partença, no podem afirmar de cap manera que les reflexions de Wittgenstein s'oposin a les de sant Agustí. Tot al contrari: a sant Agustí, el *quid est ergo tempus?* el porta a través d'un llarg monòleg a la qüestió també de l'eternitat entesa de manera semblant a com després ho féu Wittgenstein. L'ànima —escriu—, es a dir, la subjectivitat o la consciència, és l'única mesura del temps que ens interessa: «No és doncs llarg el temps futur, que no existeix, sinó que un futur llarg és una llarga expectació de futur; ni és llarg el pretèrit, que ja no és, sinó que un pretèrit

llarg és una llarga memòria del pretèrit» (*Cofessions*, XI, 30, 38). Transcendir el temps, viure l'etern en el present és poder projectar-hi valors. El valor, però, és quelcom que manca, que encara no tenim o que ja tinguérem i hem perdut: la memòria i l'esperança d'aquests valors enfilen l'existència cap a la voluntat i el desig de no perdre-la. Possessió plena de la vida en l'instant. Temps que deixa de ser passat o futur, que deixa de ser «temps» en el sentit corrent i es torna temps interior, subjectiu, instant intemporal i etern enfront del temps de las «ciències naturals» o del temps del «llenguatge corrent».